

DEMOKRATIJA IR PILIETINIS NEPAKLUSNUMAS

Jūratė Černevičiūtė

Vilniaus Gedimino technikos universiteto
Humanitarinio instituto
Filosofijos ir politologijos katedra
El. paštas: Jurate.Cerneviciute@hi.vtu.lt

Straipsnyje aptariami svarbiausi pilietinio nepaklusnumo problemos demokratinėje valstybėje analizės teisės filosofijoje rezultatai. Nušviečiama pilietinio nepaklusnumo formų raida ir jų įvairovė šiuolaikinėse demokratinėse valstybėse. Analizuojami požiūriai į teisės sampratą ir apibūdinamas santykis tarp moralumo, žmogaus teisių ir įstatymo. Apibendrinus teisės filosofijoje pateiktus pilietinio nepaklusnumo sampratos apibrėžimus ir pateisinimo argumentus, daroma išvada, kad šiuolaikinėje politinėje teorijoje pilietinis nepaklusnumas yra svarbus būdas palaikyti liberalios demokratinės visuomenės politinį teisingumą ir vertybių pliuralizmą.

Pagrindiniai žodžiai: teisės filosofija, pilietinis nepaklusnumas, paklusnumas įstatymui, teisės moralumas, žmogaus teisės, įstatymų laužymas, politinis teisingumas.

Įvadas

Nepaklusnumas įstatymui, kaip konfliktas tarp asmens sąžinės ir aukštesnio autoriteto, įstatymo reikalavimo, turi galias istorines šaknis: Biblija pasakoja apie Adomą ir Ievą, už nepaklusnumą Dievo įsakymui išvartus iš rojaus, antikinėse graikų dramose aprašomos istorijos apie Antigonę ir Prometėją, skaudžiai nukentėjusius dėl nepaklusnumo žemiškųjų ir dieviškųjų valdovų įsakymams.

Panašūs konfliktai tarp įstatymo ir individų sąžinės būdingi demokratiškosios šalių pilietinei istorijai: tokioje giliai demokratijos tradicijas turinčioje šalyje kaip Jungtinės Amerikos Valstijos pilietinio nepaklusnumo judėjimai suvaidino svarbų vaidmenį skatinant daugelį socialinių reformų: tai įvairūs antikariniai judėjimai (žinomas pilietinio nepaklusnumo pavyzdys čia

gali būti Henry Davidas Thoreau, atsisakęs mokėti mokesčius valstybei, kuri, jo manymu, kariavo neteisingą karą prieš Meksiką), abolicionistų veiksmai siekiant panaikinti vergiją įteisinančius įstatymus XIX a., moterų sufražisčių judėjimas, trukęs nuo 1848 m. iki 1920 m., pilietinių teisių judėjimai, nukreipti prieš segregaciją, kuriems vadovavo Martinas Lutheris Kingas, antibranduoliniai ir aplinkosauginiai judėjimai. 1970–1980 metais JAV vyko masinis antibranduolinis judėjimas, baigėsis masiniais areštais prie branduolinių jėgainių Niu Hampšyre ir Nevadoje, Las Vegase. 1980 metais vyko grupės *Earth First*, atstovavusios radikaliam ekologinio sąjūdžio sparnui, masiniai protestai prieš senųjų miškų niokojimą.

Šių judėjimų dalyviai laikėsi nuomonės, kad legalios priemonės, galinčios padėti spręsti jiems

rūpinas problemas, neveikia: tai reiškia, kad peticijų ir laiškų rašymas, vaikščiojimas į teisimą, balsavimas už kandidatus, atstovaujančius jų interesams ir pan., buvo valdžios atstovų ignoruojamas. Kiekviename tokiaje judėjime protestuotojai vadovavosi moraliniais įsitikinimais, o jų susirūpinimas buvo pakankamai stiprus, kad įkvėptų veikti prieš teisėtus įstatymus, aukoti moralinį komfortą, susidurti su nežinomais pavojais, atsisakyti savo laisvės ir rizikuoti patekti į kalėjimą. Meilė tiesai ir teisingumui skatino juos veikti. Daugelis JAV pilietinio nepaklusnumo judėjimų dalyvių rėmėsi Mahatmos Gandi nesmurtinio pasipriešinimo filosofija ir taktika.

Kai kurie pilietinio nepaklusnumo protestų dalyviai vadovaujasi nebendradarbiavimo taktika, t. y. atsisako dalyvauti teismo procesuose. M. Gandi, turėjęs didžiulę įtaką nesmurtiniam pilietinio nepaklusnumo judėjimui XX a., teigė, kad „nebendradarbiavimas su blogiu yra tokia pati pareiga, kaip bendradarbiavimas su gėriu“. Nebendradarbiavimas nėra priešiškas veiksmas, nukreiptas prieš policijos pareigūnus: jis suprantamas kaip nesmurtinis protestas, paremtas atvira konfrontacija ir nebendradarbiavimu, t. y. pilietiniu nepaklusnumu. Protestuotojai išlieka tvirti tiek, kiek jie atmeta vyriausybę. Nebendradarbiavimas yra pasipriešinimo forma, kuri naudojama atstovaujamos pozicijos patvirtinimui.

Kaip parodė pilietinio nepaklusnumo judėjimų istoriniai pavyzdžiai, jis yra įtakinga priemonė keisti įstatymams ir ginti pilietinėms laisvėms. Pilietinis nepaklusnumas išreiškia svarbią moralinę idėją, kad kartais teisė ir teisingumas nesutampa, o paklusimas įstatymui tuomet yra etinės atsakomybės išsižadėjimas. Šiuo metu praktikuojamų pilietinio nepaklusnumo formų vertinimų diapazonas labai platus: nuo bet

kokio nepaklusnumo įstatymui smerkimo, skelbiant jį anarchistiniu, destruktviu veiksmu, iki jo pateisinimo, laikant jį priimtiniu demokratinės visuomenės konstitucinių pagrindų patobulinimo metodu. Teorinis šio klausimo nagrinėjimas glaudžiai susijęs su viena iš seniausių ir svarbiausių socialinės filosofijos problemų: kokios yra individo teisės visuomenėje? Diskusija šiuo klausimu atsispindi analizuojant pilietinį nepaklusnumą, o ypač jo vietą šiuolaikinėje demokratinėje visuomenėje.

Pilietinis nepaklusnumas, teisės moralumas ir žmogaus teisės

Nepaklusnumo įstatymui tema filosofijoje yra susijusi su bendra teisės ir įstatymų samprata ir tais būdais, kuriais aiškinamas ryšys tarp galiojančio įstatymo ir jo atitikties moralei ir žmogaus teisėms. Senovinės, vadinamosios prigimtinės teisės teorijos atstovai, kurių žinomiausi buvo Aurelijus Augustinas ir Tomas Akvinietis, teigė, kad įstatymas galioja (ir paklusti jam reikia) tik tada, kada jis atitinka moralės reikalavimus. Prigimtinėse teisės teorijose idealaus, tobulo ar moraliai gero įstatymo sąvoka suprantama kaip moralinės tvarkos dalis. Įstatymas yra laikomas moralės dalimi. Pagal prigimtinės teisės teoriją pačios „teisės“ sampratos dalis yra reikalavimas, kad teisė turi išlaikyti moralės testą. Augustinas šį reikalavimą suformulavo taip: neteisingas įstatymas apskritai nėra įstatymas. Taigi, anot prigimtinės teisės teorijos, jei įstatymas yra despotiškas, neteisingas, žiaurus, beprasmis, jis neturi autoriteto ir kartu įstatymo galios. Tokiu atveju nėra moralinės pareigos jam paklusti, o įstatymo laužymas yra pateisinamas.

Naujųjų laikų mąstytojai, remdamiesi prigimtinės teisės/įstatymo samprata, išplėtojo prigimtinių žmogaus teisių koncepciją. Jas pažeidus,

piliečiai įgydavo teisę maištauti. 1776 m. Amerikos kolonistai atsisakė paklusti Britanijos įstatymams todėl, kad kolonijinė valdžia pažeidė jų teises į „gyvenimą, laisvę ar laimės siekimą“. Prancūzijos Nacionalinis susirinkimas (Asamblėja) 1789 m. panašiai apeliavo į „paprastus ir neginčijamus“ principus, kuriais remiantis žmonės turi prigimtines teises į „laisvę, nuosavybę, saugumą ir pasipriešinimą priespaudai“. Tokios teisės yra akivaizdžios. Šiuo laikotarpiu susiformavusi prigimtinių arba žmogaus teisių versija tapo vienu iš svarbiausių pagrindų pateisinti pilietinį nepaklusnumą.

Prigimtinių teisių ir žmogaus teisių koncepcijos jokiū būdu nėra identiškos, nes pirmoji paprastai yra susijusi su absoliutistiniu ir racionalistiniu požiūriu moralinėje filosofijoje ir remiasi teologiniu pagrindu – „Dievo duotomis teisėmis“, o antroji koncepcija palieka atvirą galimybę reliatyvistiniam, voliuntaristiniam ir humanistiniam požiūriui į pagrindines žmogaus teises. Žmogaus teisių idėja šiandien naudojama todėl, kad ji apima ne tik tradicinę (neigiamą) „laisvę nuo“, bet ir daugelį socialinių ir ekonominių laisvių, kurios atrodo svarbios. Pavyzdžiui, Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, kurią Jungtinės Tautos priėmė 1948 m., skelbiamos teisės į gyvenimą, laisvę, asmeninį saugumą ir vienodą įstatymo apsaugą; teisė į laisvę nuo vergijos ir žeminančios bausmės; teisės į minties, sąžinės, kalbos, religijos laisvę ir teisė į taikų susibūrimą; teisės į išsilavinimą, užsiėmimo pasirinkimą, tinkamas darbo sąlygas bei teisė į apsaugą nuo bedarbystės.

Prigimtinių ir žmogaus teisių sampratos, nors ir turi skirtumų, remiasi viena bendra joms prielaida, būtent – kad egzistuoja neabejotinos teisės, kurios priklauso žmonėms, kad ir kokia būtų jų užimama pozicija visuomenėje. Kadangi visuomenė šių teisių nesuteikia, ji negali jų

atimti. Tokios teisės yra neperleidžiamos. Visuomenės funkcija yra ne tik nesikišti į šias teises, bet paremti jas ir ginti, taip pat spręsti konfliktus, kurie kyla siekiant šių teisių. Jei vyriausybė pažeidžia šias teises, ji neatlieka savo vaidmens, todėl tokios vyriausybės nuvertimas ir kitos vyriausybės suformavimas yra pateisinamas. Iš šio bendro principo išplaukia, kad jei vyriausybė pažeidžia kai kurias specifines piliečių teises, jie turi teisę nepaklusti teisės pažeidžiančiam įstatymui, politikai ar įsakymui. Prigimtinių ir žmogaus teisių samprata paremia H. D. Thoreau požiūrį, kad daugumos balsavimas negali nuspręsti, kas yra gera ar bloga, ir taip iš esmės papildoma demokratijos sampratą, sukonkretindama ją iki liberaliosios demokratijos idėjos. Vadinasi, žmogaus teisių samprata pateikia žinomiausią pilietinio nepaklusnumo pateisinimą šiuolaikiniame pasaulyje.

Thomas Hobbesas atstovauja priešingai pozicijai. Pripažindamas prigimtinių teisių egzistavimą, bet baimindamasis anarchijos, britų mąstytojas atmeta pilietinį nepaklusnumą. Davidas Hume'as pateikia teleologinį, utilitarinį požiūrį į piliečių paklusnumo ir nepaklusnumo ribas. *Traktate apie žmogaus prigimtį* (1739–1740) jis dėsto libertarinį požiūrį į problemą (Hume 1995). Vėliau, baimindamasis anarchijos, jis rekomenduoja „griežtai paklusti“ šalies įstatymams ir jos vadovams.

Jeremy's Benthamas teigė, kad norint numatyti pasekmes turi būti atidžiai studijuojama kiekviena situacija ir politinės aplinkybės. Žmogaus teisės utilitaristams visada buvo išvestinis gėris. Anot Benthamo, dabartiniai žmogaus teisių gynėjai, kurie palaiko pilietinį nepaklusnumą, nemato, kad anarchijos ir pilietinio nusivylimo šauksmas nesąmoningai, o kartais sąmoningai tampa asmeninio suinteresuotumo kauke. Todėl pilietiniame nepaklusnume jis išvel-

gia pavojų, bet šį pavojų turi įvertinti tie, kurie tiki žmogaus teisėmis.

Teisinio pozityvizmo atstovams teisė ir moralė – nesutampantys reiškiniai: įstatymo teisingumas ir jo moralumas yra skirtingi dalykai. Įstatymo galiojimas priklauso nuo jo priėmimo procedūros: visi galiojantys įstatymai yra procedūriškai taisyklingai priimti, patvirtinti įstatymai. Kaip teigė vienas iš autoritetingiausių teisinio pozityvizmo atstovų J. Austinas, įstatymo galiojimas priklauso nuo jo kilmės, o ne nuo turinio. Prigimtinė teisė, jeigu ji egzistuoja, gali leisti atskirti gerą įstatymą nuo blogo, tačiau kiekvienas įstatymas yra galiojantis.

Teisinis pozityvizmas negali paaiškinti, kaip įstatymas, kad ir koks būtų jo turinys, gali pretenduoti į piliečių pagarbą ir paklusnumą: pavyzdžiui, ar reikia laikytis įstatymo, kurį sukūrė grupelė „moralinių išsigimėlių“? Pozityvistinė (eliminuojanči moralę) įstatymo ir teisės samprata nepaaiškina, kaip įstatymas gali įpareigoti moraliai. Kaip tokiu atveju būtų galima paaiškinti, kad demokratinės valstybės piliečiai gerbia šalies įstatymus ir savanoriškai paklūsta įstatymų reikalavimams?

Savanoriško paklusimo ir pagarbos įstatymams problema buvo sprendžiama ne tik apeliuojant į pagarbą prigimtinėms arba žmogaus teisėms, bet ir pasiremiant bendresniu moralinių pareigų rinkiniu: padėka arba dėkingumu už suteiktą naudą, pasižadėjimu, sąžiningumu ir pan. Vienas pirmųjų savo paklusnumą įstatymui tokiu būdu motyvavo Sokratas, savo tėvynainių nuteistas myriop: dialoge *Kratilas* savo santykius su Atėnų valstybe jis prilygino sūnaus ir tėvo santykiams. Kaip sūnus, gavęs iš tėvo gyvybę ir kitas gėrybes, jis jaučiasi esąs skolingas savo šaliai. Todėl Sokratas nusilenkia įstatymui ir priima nuosprendį, nors šis ir neteisingas.

Vienas iš autoritetingiausių liberalios teisės filosofų Herbertas L. A. Hartas paklusnumą įstatymui apibūdino kaip „vidinį požiūrį“ į teisę ir savanorišką visuomenės taisyklių priėmimą: straipsnyje „Ar egzistuoja prigimtinės teisės?“ (Hart 1955: 175–91) pareiškia paklusti įstatymui jis vadina sąžiningu žaidimu (angl. *fair play*): „kai tam tikras asmenų skaičius dalyvauja bendroje veikloje pagal taisykles ir tokiu būdu apriboja savo laisvę, tai tie, kurie paklūsta šiems apribojimams, turi teisę reikalauti, kad panašiai paklustų tie, kurie gauna naudą iš jų paklusimo“ (Hart 1955:185).

Anot Harto, dauguma demokratinės visuomenės piliečių gerbia įstatymus ir laikosi nuostatos, kad įstatymams privalu paklusti. Tokia „moraliai atsakingo“ piliečio nuostata suprantama kaip savanoriškas savęs suvaržymas ir išpareigojimas teisėtam valdžios autoritetui, pripažįstant socialinio gyvenimo, grindžiamo savitarpio susilaikymu, naudą – panašiai kaip išpareigojimas ir paklusimas visuomenės viešosios moralės normoms. Pilietinis nepaklusnumas (pareigos paklusti kvestionavimas arba suspendavimas) reiškia konfliktą tarp individo ir įstatymo, kai pastarasis pripažįstamas moraliai klaidingu. Teoriškai analizuojant šią problemą būtina rasti tinkamą pilietinio nepaklusnumo apibrėžimą. Toks apibrėžimas turi atskirti pilietinį nepaklusnumą, kaip tam tikrą veiksmą, nuo kitų įstatymo laužymo atvejų.

Pilietinio nepaklusnumo pateisinimas ir apibrėžimai

Nuoseklūs pareigos paklusti įstatymui gynėjai pripažįsta, kad demokratinėje visuomenėje pasitaiko atvejų, kai piliečiai atsako paklusti įstatymui ar politiniam autoritetui. Tuomet įstatymas suvokiamas kaip valstybės prievarta: įsta-

tymo reikalavimas išprovokuoja piliečio vidinį sąžinės konfliktą. Paklusimas tokio įstatymo reikalavimui yra suvokiamas kaip prievartinis kišimasis į piliečio moralines ar religines vertybes. Įstatymo reikalavimas išprovokuoja keblią situaciją: paklusti įstatymui, bet peržengti savo moralinius įsitikinimus, arba pažeisti įstatymą, bet paklusti sąžinės balsui.

Vieni iš pirmųjų į demokratiname visuomenės valdyme slypinčią prievartą, kuri išprovokuoja pilietinio nepaklusnumo veiksmus, dėmesį atkreipė Johnas S. Millis garsioje esė *Apie Laisvę* ir Alexis de Tocqueville'is knygoje *Demokratija Amerikoje*: abu autoriai manė, kad svarbu įvertinti ne tik demokratinio valdymo teikiamą naudą, bet ir jos keliamus pavojus. Didžiausias iš šių pavojų, jų požiūriu, yra tas, kad dauguma, plintant demokratinėms idėjoms, gali panaudoti savo galias mažumai engti. Nors Millis prievartos elementus demokratiname valdyme pateisino kaip dalį kainos, kurią tenka sumokėti už visa tai, kas vertinga demokratinėje valdymo formoje, jo tikslas buvo priminti demokratijos šalininkams apie tokios prievartos prieš individo laisvę pavojus.

Vis didėjanti šiuolaikinio socialinio gyvenimo formų ir su jomis susijusių vertybių įvairovė demokratinėse visuomenėse retsykiais išprovokuoja vertybinius konfliktus, kurių sprendimo bandoma ieškoti šiuolaikinėse politinėse ir teisės teorijose. Šių teorijų atstovams rūpi rasti ir pagrįsti tokius konfliktų tarp piliečių ir demokratinės konstitucinės valdžios sprendimus, kurie būtų nešališki ir atitiktų liberalios demokratinės visuomenės teisingumo kriterijus. Tik tokie sprendimai yra pateisinami ir gali sulaukti visuomenės narių pritarimo. Net didžiausi besąlygiškos pareigos paklusti įstatymui priešininkai šiuolaikinėse teisės teorijose pripažįsta, kad veiksmingoje teisinėje sistemoje žmonės laiko-

si bendros nuostatos paklusti įstatymui, nes įstatymas išreiškia egzistuojančias pareigas kitiems visuomenės nariams.

Autoriai, smerkiantys pilietinį nepaklusnumą, bet kokias jo apraiškas kvalifikuoja kaip anarchistinių įstatymų laužymą, kuris kelia visuomenėje teisinį chaosą (Jaworski 1988: 83–93; Black 1988: 115–124). Ne tokie kategoriškai nepaklusnumo įstatymui klausimu autoriai teigia, kad teisinė sistema turi būti lanksti, o ne bukai pažodinė. Dauguma šiuolaikinių teisės sistemų visiškai pateisina ir gina įstatymo pažeidimą dėl „būtinybės“ ar „neišvengiamumo“ (*necessity*), kuris visai nėra „nepaklusnumas“ (pvz., greičio viršijimas vežant širdies priepuolio ištiktą žmogų) (Feinberg 1975:129). Tokie pažeidimai pateisinami dviem argumentais: pirma, blogos pasekmės, atsirandančios laužant taisykles, yra gerokai mažesnės nei blogos pasekmės, kurias sukeltų taisyklių laikymasis, ir, antra, nedera bausti už elgesį, kurį lemia objektyvios aplinkybės. Tačiau tokie nukrypimai nuo taisyklių yra priverstinis mažesnio blogio pasirinkimas ir negali būti priskiriami pilietiniam nepaklusnumui (Feinberg 1975).

Bendras bruožas, būdingas patiems įvairiausiems veiksams, vadinamiems „pilietiniu nepaklusnumu“, yra žmogiškojo autoriteto* atviras nepaisymas tam tikro aukštesnio (arba tokiu laikomo) tikslo labui (Daube 1972: 1). Šiandien toks apibrėžimas būtų pernelyg platus. Šiuolaikiniai teoretikai šios sąvokos apimtį apriboja nepaklusnumo *politiniam* autoritetui veiksmais, kurie pažeidžia valstybės įstatymus ir todėl užtraukia bausmę. Tokia siauresnė pilietinio nepaklusnumo samprata Vakarų šalyse susiformavo XIX amžiuje ir išliko iki šiol.

* Autoriai, nagrinėjantys pilietinio nepaklusnumo problemą, vartoja anglų kalbos terminą *authority*, kurį būtų galima versti ir pasakymu „teisėta (legitimiška) valdžia“.

Galima išskirti šiuos pilietiniu nepaklusnumu vadinamų veiksmų bruožus, dėl kurių daugumą sutariama: pilietinio nepaklusnumo veiksmas nesiekia suardyti visos santvarkos, neatmeta pripažintų teisėtumo principų. Pilietinis nepaklusnumas gali būti nukreiptas prieš konstitucijos pagrindus, demokratiškai išrinkto parlamento priimtus ir galiojančius įstatymus. Tačiau jo tikslas yra ne paties autoriteto griovimas, bet pasipriešinimas piktnaudžiavimui autoritetu (teisėta valdžia). Pilietinis nepaklusnumas nėra bet koks tyčinis įstatymų laužymas: tai yra įstatymų laužymas dėl tam tikrų motyvų tam tikromis aplinkybėmis. Kai įstatymai laužomi darant kriminalinius nusikaltimus, jų motyvas yra pasipelnymas ar neapykanta, t. y. nuostata kažkam padaryti žalą. Kriminalinis nusikaltėlis mėgina išvengti bausmės. Visų šių bruožų nebuvimas skiria pilietinį nepaklusnumą nuo kriminalinių nusikaltimų. Pilietinis nepaklusnumas skiriasi ir nuo „karo prieš valstybę“ – teroro, sabotažo, riaušių, revoliucijų – tik kitais atžvilgiais. Pilietinis nepaklusnumas yra pasipriešinimo politinei sistemai forma, kurią to pasipriešinimo subjektas pripažįsta teisėta. Pažeisdamas įstatymus, „pilietinis rezistentas“ tuo pat metu nereikia nepagarbos pačiam įstatymui ir pagrindinėms politinėms institucijoms.

Taigi preliminarus (arba „darbinis“) pilietinio nepaklusnumo apibrėžimas galėtų būti toks: tai viešas, nesmurtinis, sąžinės motyvuotas įstatymo laužymas (ir todėl neteisėtas veiksmas), kurio tikslas yra egzistuojančius įstatymus ar politinę santvarką pakeisti geresniais (Bedau 1988: 69–83; Rawls 1977: 89–111; Weingartner 1988: 101–115; Feinberg 1975: 129–142). Pilietišškai nepaklusnaus veiksmo motyvas yra moralinis įsitikinimas savo teisumu ir įstatymo amoralumu (Bedau 1988: 69). Įsitraukdamas į

pilietinio nepaklusnumo veiksmą, pilietis yra savanoriškai pasiryžęs priimti teises sankcijas, kurias jam gali skirti teismas. Kad pilietinį nepaklusnumą būtų galima pateisinti moraliai, jį pateisinantys pagrindai turi persverti pagrindus, reikalaujančius paklusti įstatymui.

Įstatymas dažnai pažeidžiamas dėl asmeninių interesų ar stiprių emocijų, todėl rasti pakankamai svarų moralinį pagrindą nepaklusti įstatymui demokratinėje visuomenėje yra gana sunku. Dauguma autorių reiškia įsitikinimą, kad kiekvienas pilietis daugiau ar mažiau teisingoje demokratinėje valstybėje su beveik teisingais (angl. *nearly just*) institutais turi bendrą pareigą paklusti galiojantiems įstatymams. Pilietinis nepaklusnumas yra tų įstatymų laužymas. Moralinė problema, su kuria susiduria pilietišškai nepaklusnus pilietis, yra skirtingo pobūdžio elgesio pagrindų konfliktas. Toks konfliktas paprastai turi individo sąžinės konflikto su įstatymu pavidalą, kur individuali sąžinė yra suprantama kaip asmeninis įsitikinimas, kurie veiksmai yra moraliai teisingi, o kurie – ne. Tokiu požiūriu katalikas, reikalaujantis uždrausti abortus, veikia kaip pilietišškai nepaklusnus pilietis, o nenorintis mokėti mokesčių verslininkas, kaltinantis valstybę parazitavimu, nėra „pilietinis rezistentas“, jeigu iš tikrųjų jis siekia sau asmeninės naudos. Kita vertus, Thoreau atsisakymas mokėti mokesčius nesutinkant su JAV valstybės politika laikomas klasikiniu pilietinio nepaklusnumo pavyzdžiu.

Svarbiausi teoriniai klausimai, kurie kyla nagrinėjant pilietinį nepaklusnumą, yra tokie: kokiais atvejais (jei kada nors iš viso) egzistuoja moralinė teisė į pilietinį nepaklusnumą (Feinberg 1975: 129; Rawls 1988: 125) ir ką turi daryti valdžios pareigūnas, susidūręs su įstatymo pažeidėju, kuris tokiu būdu reiškia savo pilietinį nepaklusnumą? Kaip turi būti sprendžia-

mas konfliktas tarp individo sąžinės ir įstatymo keliamų reikalavimų? Ką tokiu atveju galime laikyti individo sąžine?

Šiais klausimais diskutuojantys autoriai reiškia skirtingus požiūrius. Hugo Bedau nuomone, disidentui yra būdingas įsitikinimas, kad jis negali suderinti savo moralinių nuostatų su politinėmis aplinkybėmis. Šia prasme pilietinis nepaklusnumas visada yra sąžinės motyvuotas (angl. *conscientious*) veiksmas. Individo sąžine Bedau siūlo vadinti individo įsitikinimą, kad veiksmas yra moraliai geras ar blogas, moraliai teisingas ar klaidingas. Bet pats įstatymų nepaisymas dėl sąžinės motyvų gali kelti daug abejonių. Ne kiekvienas sąžiningas veiksmas gali būti pateisintas. Be to, pats sąžiningumas gali reikalauti, kad pilietis paklustų įstatymui, net jeigu įstatymas yra nesuderinamas su individo moraliniais įsitikinimais. Logiškai įmanoma, kad piliečio moraliniai įsitikinimai neturi jokio pagrindo. Kitaip sakant, jo padėtis keblu tuo, kad jis negali būti tikras, ar jo veiksmai ir įsitikinimai turi objektyvų pagrindą. Teiginys „aš privalau nepaklusti šiam įstatymui“ neplaukia iš teiginio „paklusimas šiam įstatymui yra nesuderinamas su mano moraliniais įsitikinimais“ (Bedau 1988: 77). Vis dėlto tai nereiškia, kad žmogus neturi vadovautis savo sąžine.

Ką gi turi daryti pilietis, kai jo moraliniai įsitikinimai reikalauja elgtis vienaip, o teisėtas autoritetas – kitaip? Loginiu požiūriu galime sukonstruoti tris galimas elgesio alternatyvas: 1) pilietis visada paklūsta įstatymui (net jeigu šis prieštarauja jo sąžinei); 2) jis visada klauso sąžinės balso, kai konfliktuoja su įstatymu; 3) jis renkasi tarp paklusimo sąžinės balsui ir paklusimo įstatymui, atsižvelgdamas į aplinkybes. Trečia loginė alternatyva reikalauja, kad būtų rasti specialūs principai, pagal kuriuos bū-

tų galima nuspręsti, kada privalome vadovautis įstatymu, o kada – savo sąžine.

Kokius argumentus galima pateikti pirmosios alternatyvos naudai? Žinomas JAV teisininkas (išgarsėjęs kaip kaltintojas Watergate'o byloje) Leonas Jaworskis teigia, kad pilietinis nepaklusnumas tolygus visiškam įstatymų valdžios atmetimui: nes jeigu pateisinamas nepaklusnumas įstatymui vardan sąžinės, tai darosi sunku pateisinti paklusimą įstatymui, kai kažkieno sąžinė jam prieštarauja (Jaworski 1988: 89). Jeigu paklusnumas sąžinei įgyja prioritetą įstatymų valdžios atžvilgiu, tai įstatymai tampa beprasmiški. Pirmosios alternatyvos šalininko požiūriu, jeigu mes nepatenkinti įstatymu, tai turime bandyti jį pakeisti teisėtu būdu. Įstatymą privalu gerbti.

Erichas Frommas (iš dalies ir Thoreau) pateikia argumentus antrosios alternatyvos naudai teigdamas, kad nepaklusnumas (plačiąja prasme, kaip moralinis apsisprendimas) yra vertingas jau vien todėl, kad nuo jo prasideda žmogiškosios civilizacijos istorija (Fromm 1988: 93–101). Tokia yra biblinė istorijos pradžios versija, kur ji siejama su Adomo ir Ievos nepaklusnumu Dievo įstatymui. Taip pat ir graikų mitas apie Prometėją žmogiškosios kultūros pradžią sieja su nepaklusnumu. Antrosios alternatyvos šalininkai nurodo, kad tarp paklusnumo ir nepaklusnumo egzistuoja dialektinis ryšys: paklusnumas vienam principui būtinai yra nepaklusnumas jam prieštaraujančiam principui (klasikiniu pavyzdžiu gali būti Antigonės elgesys). Jeigu žmogus tik paklūsta, jis yra vergas, jeigu tik nepaklūsta – maištininkas.

Žodis *sąžinė* išreiškia du skirtingus dalykus. Vienas dalykas yra autoritarinė sąžinė (Super-Ego, anot S. Freudo), kuri yra internalizuotas išorinio autoriteto balsas, tėvo komandos ir draudimai. Kitas dalykas yra mano (žmogiškoji) są-

žinė. Pastaroji išreiškia žmogiškumo esmę ir yra susijusi su pilietiniu nepaklusnumu. Atlikdamas pilietinio nepaklusnumo veiksmą asmuo išmoka sakyti *ne* galiai ir tapti laisvas. Žmonijos istorijoje paklusnumas buvo laikomas dorybe, o nepaklusnumas – nuodėme todėl, kad tai padėjo mažumai valdyti daugumą. Nepaklusnumas yra neatskiriamas nuo intelektualinio kritiškumo ir tikėjimo protu. „Organizacijos žmogus“ sugeba tik paklusti (Fromm 1988: 93–101). Thoreau požiūriu, ne tiek svarbu ugdyti pagarbą įstatymui, kiek pagarbą tam, kas yra teisinga: „...didžiama įstatymų leidėjų, politikų, teisininkų, ministrų, valdžios pareigūnų – tarnauja Valstybei <...> savo galvomis, <...> labai nedaugelis – herojai, patriotai, kankiniai, reformatoriai <...> tarnauja Valstybei ir savo sąžinei, ir todėl neišvengiamai dažniausiai jai priešinasi <...>“ (Thoreau:1995: 292).

Trečiosios alternatyvos šalininkai (R. H. Weingartneris, Ch. L. Blackas, J. Rawlsas) teigia, kad kartais reikia paklusti įstatymui, o kartais – sąžinei. Pagrindinis šios pozicijos sunkumas yra nustatyti gaires, kurios padėtų nuspręsti, kada paklusti sąžinei, o kada – įstatymui. Tai pakankamai sudėtingas klausimas, į kurį atsakoma įvairiai. Šios alternatyvos priešininkai nurodo, kad nėra jokio visuotinio principo, kuris padėtų vienareikšmiškai nuspręsti, kada pilietinis nepaklusnumas yra pateisinamas, o kada – ne (Weingartner 1988: 105–115). Moralės klausimais kiekvienoje visuomenėje yra daug nesutarimų, o visuotinai pripažinto autoriteto, kuris galėtų nuspręsti, kuris požiūris yra teisingas, nėra. Taigi nėra institucijos, kuri patvirtintų, kad tai, kas yra laikoma moraliniu blogiu, iš tikro yra blogis. Todėl sudėtinga pateisinti nepaklusnumą įstatymui, skelbiant jį moraliai blogu: nėra kas pasakyti, koks įstatymas yra moraliai geras.

Trečiosios alternatyvos šalininkų požiūriu, visa tai nereiškia, kad įstatymams negalima kelti moralinių reikalavimų. Demokratinėse visuomenėse teisiniai institutai yra artimi visuomenės moraliniams standartams, tačiau tai nepašalina moralės standartų ir teisinių institutų neatitikimo ir nepanaikina galimybės pateisinti pilietinį nepaklusnumą. Pilietinio nepaklusnumo negalima nei uždrausti, nei leisti, remiantis bendra taisykle: pilietinio nepaklusnumo etika yra paini, todėl negalime rasti tokios taisyklės, kuri pateisintų ar pasmerktų tam tikrą pilietinio nepaklusnumo veiksmą, neatsižvelgiant į aplinkybes, kuriomis jis buvo padarytas.

Nežinant konkrečių aplinkybių, apie sąlygas, kai pilietinio nepaklusnumo veiksmas gali būti pateisintas, galima pasakyti tik tiek: sprendimas nepaklusti įstatymui pateisinamas tada, kai yra sąmoningai apmąstomi visi relevantiški faktai ir tos analizės pagrindu daroma pagrįsta išvada, kad geresnį rezultatą duos ne paklusimas įstatymui, o pilietinis nepaklusnumas. Reikalo aplinkybes, į kurias būtina atsižvelgti apsisprendžiant nepaklusti, galima suskirstyti į šias kategorijas:

- 1) Įstatymo neteisingumas (blogumas).
- 2) Veiksmo motyvo aiškumas ir stiprumas. Motyvas turi būti moralinis, santykinai laisvas nuo savanaudiškų motyvų.
- 3) Veiksmo padarinių numatymas. Padariniai, kurių tikimasi, turi būti atsakingai įvertinti jų potencialios naudos (įstatymo pakeitimas) ir žalos (bausmė už pilietinį nepaklusnumą; nepagarbos įstatymui skatinimas ir pan.) atžvilgiais.
- 4) Alternatyvių reformos metodų galimybė: kuo visuomenėje daugiau alternatyvių reformos metodų, tuo joje mažiau vietos pilietiniam nepaklusnumui (iki visiško jo pašalinimo kaip teisėto veikimo būdo).

5) Sąžiningumas ir aiškumas (angl. *evidence*) (Weingartner 1988: 101–115).

Pilietinis nepaklusnumas pažeidžia bendrą pareigą paklusti įstatymui, todėl beveik visada gali turėti nepageidaujamų šalutinių padarinių. Kad veiksmas būtų sąžiningas, jo subjektas turi atsižvelgti į visas relevantiškas aplinkybes ir siekti kuo didesnio aiškumo, paisydamas kuo daugiau reikalavimų ir interesų, kuriuos paliečia kiekvienas pilietinio nepaklusnumo veiksmas.

Johnas Rawlsas – vienas iš nuosekliausiai kėlusiu klausimą apie pilietinio nepaklusnumo pateisinimą liberalioje demokratinėje visuomenėje. Jis teigia, kad pilietinio nepaklusnumo problema daugiau ar mažiau teisingoje demokratinėje valstybėje gali iškilti tik tiems piliečiams, kurie pripažįsta ir priima konstitucijos teisėtumą (Rawls 1977: 89). Pilietinis nepaklusnumas negali būti grindžiamas grupiniais ar asmeniniais interesais, apeliuoti į asmeninės moralės ar religinės doktrinos principus. Svarbiausia jo įžvalga tokia: pateisinamą pilietinį nepaklusnumą įkūnija politiniai veiksmai, kurių subjektai apeliuoja į daugumos teisingumo jausmą, siūlydami peržiūrėti tam tikrus įstatymus ir pareikšdami įsitikinimą, kad esamos socialinės kooperacijos sąlygos nėra gerbtinos (Rawls 1977: 89). Pilietinis nepaklusnumas rodo, kad egzistuojančios (pozityvios) teisės normos neatitinka teisingos visuomenės principų. Jis atlieka vaidmenį indikatoriaus, dėl kurio naujų normų priėmimas ar atmetimas palaiko nešališką pliuralizmą ir jį gina.

Pasak Rawlso, pilietinis nepaklusnumas apeliuoja į teisingumo principą, kuris nesutampa su pozityvios teisės teisėtumu: „pilietinį nepaklusnumą demokratinėje visuomenėje geriausiai galima suprasti kaip apeliaciją į teisingumo principus, į savanoriškos socialinės kooperacijos tarp laisvų žmonių fundamentalias sąlygas, kurios yra

išreikštos konstitucijoje ir padeda ją interpretuoti. Pilietinis nepaklusnumas pirmiausia yra politinis, o ne religinis veiksmas, nes nukreiptas į visuomenės gyvenimo moralinį pagrindą“ (Rawls 1988: 132). Pilietinis nepaklusnumas yra viešas, neprievartinis, sąžiningas veiksmas, priešingas įstatymui ir paprastai atliekamas tam, kad pakeistų vyriausybės politiką ar įstatymus. Pilietinis nepaklusnumas yra viešas, nes veikėjas siekia kuo daugiau dėmesio.

Anot Rawlso, pilietinis nepaklusnumas veikia kaip kvietimas įtvirtinti teisingos konstitucijos stabilumą, tampa apsaugine sklende valdant pasipiktinimą ir reiškia nepaklusnumą įstatymui, liekant ištikimam įstatymams (Rawls 1972: 342–49). Jeigu pilietinis nepaklusnumas nėra toks visuotinis, kad pakenktų demokratiškas institutų išlikimui, jis yra paskutinė priemonė įtvirtinti teisingos konstitucijos stabilumui, nes yra įstatymo pažeidimas išsaugant ištikimybę įstatymams.

Rawlsas išskyrė dvi pagrindines teisingos socialinės sistemos dalis: 1) pirmajai priklauso pagrindinės, lygios laisvės (įskaitant galimybių lygybę); 2) antrajai – socialinės ir ekonominės politikos priemonės bendrai gerovei (angl. *advantage*).

Paprastai pilietinis nepaklusnumas yra nukreiptas prieš pirmosios sistemos dalies elementus, kur apeliavimas į teisingumą turi tikslesnę ir labiau apibrėžtą prasmę. Jeigu jis yra veiksmingas, tai koreguoja neteisingumus ir antroje sistemos dalyje (Rawls 1988: 134).

Tik gerai apgalvotas pilietinis nepaklusnumas, nukreiptas prieš akivaizdžius pagrindinių laisvių pažeidimus, ilgainiui gali padaryti visuomenę teisingesnę ir užtikrinti žmonių savigarbą, abipusę pagarbą.

Rawlso politinės teisingumo sampratos tikslas – teikti teisingos visuomenės narių galimy-

bių lygybę. Teisingumo samprata turi pripažinti doktrinų įvairovę ir konfliktuojančių, kartais nesuderinamų vertybių ir žmonių gyvenimo tikslų pliuralizmą. Teisingumo principais grindžiamos visuomenės problema – kaip ir koku būdu gali būti suderintos skirtingos gėrio koncepcijos.

Išvados

1. Pilietinio nepaklusnumo veiksmai demokratinėse valstybėse plinta ir įgauna vis naujas formas, kurios skatina diskusijas dėl jų suderinamumo su demokratinės valstybės santvarka.

2. Žmogaus teisių samprata, kaip apimanti daugelį ekonominių ir socialinių laisvių, gali tapti pagrindu pilietiniam nepaklusnumui, jei vyriausybės leidžiami įstatymai jas pažeidžia. Ši samprata papildo demokratijos sampratą libe-

raliomis vertybėmis ir pateikia žinomiausią pilietinio nepaklusnumo pateisinimą.

3. Teisės filosofijos ir etikos teorijos požiūriu, pilietinio nepaklusnumo problema yra vertybių konflikto problema. Šiame konflikte susiduria moraliniai įsitikinimai ir teisėtos valdžios (autoriteto) reikalavimai.

4. Šiuolaikinių teisės teoretikų požiūriu, pilietinis nepaklusnumas yra pateisinamas tik tuomet, kai pilietinio nepaklusnumo veiksmų subjektas vadovaujasi išskirtinai moraliniais (nesavanaudiškais) įsitikinimais ir naudoja veikimo būdus, kurie nedaro žalos kitiems visuomenės nariams.

5. Visuomenėje, turinčioje teisingą (atitinkančią teisingumo teorijos principus) konstituciją, pilietinis nepaklusnumas yra politinis veiksmas, apeliuojantis į teisingumo principą, ir yra pateisinamas tik kaip kovos su konstitucijos pažeidimais priemonė.

LITERATŪRA

Bedau, H. A. 1988. „On Civil Disobedience“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, p. 69–82.

Black, Ch. L. 1988. „The problem of the Compatibility of Civil Disobedience with American Institutions of Government“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, p. 115–124.

Cohen, C. 1971. *Civil Disobedience: Conscience, Tactics, and the Law*. New York.

Daube, D. 1972. *Civil Disobedience in Antiquity*. Edinburgh.

Feinberg, J. 1975. „Civil Disobedience in the Modern World“, in *Philosophy of the Law*. 3rd edn, ed. J. Feinberg. Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, p. 129–142.

Fromm, E. 1988. „Disobedience as a Psychological and Moral problem“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird. New York: Prometheus Books, p. 93–101.

Hart, H. 1955. „Are There Any Natural Rights“, *Philosophical Review* 64, p. 175–91.

Hume, D. 1995 *Žmogaus proto tyrinėjimas*. Vilnius: Pradai.

Jaworski, L. 1988. „The United States Faces Today a Serious Threat to her Continued Existence as a Free People“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Baird, New York: Prometheus Books, p. 83–93.

Kreyche, G. F. 1994. „The Slippery Slope to Anarchy“. *USA Today Magazine* 122: 98. Cit. pagal EBSCO.

Lokas, Dž. 1992. *Esė apie pilietinę valdžią*. Vilnius: Mintis.

Rawls, J. 1964. „Legal Obligation and the Duty of Fair Play“, in *Law and philosophy*. 3 ed. S. Hook. New York UP, p. 3–18.

Rawls, J. 1972. *Theory of Justice*. Oxford: Clarendon Press.

Rawls, J. 1977. „A Theory of Civil Disobedience“, in *The Philosophy of Law*, ed. R. M. Dworkin. New York: Oxford UP, p. 89–111.

Rawls, J. 1988. „The Obligation to Obey the Law“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Bird. New York: Prometheus Books, p. 125–139.

Ross, W. 1930. *The Right and the Good*. Oxford: Oxford UP.

Thoreau, H. D. 1995. *Apie pilietinio nepaklusnumo pareigą*. Vilnius: Baltos lankos.

Weingartner, R. H. 1988. „Justifying Civil Disobedience“, in *Morality and the Law*, ed. R. M. Bird. Buffalo, New York: Prometheus Books, p. 101–115.

Zinn, H. 1995. *A People's History of the United States. 1492-Present*. New York: Harper Perennial.

DEMOCRACY AND CIVIC DISOBEDIENCE

Jūratė Černevičiūtė

Summary

The article overviews issues of current discussions among the contemporary philosophers of law on the problem of civic disobedience in a democratic state. This discussion embraces different civic disobedience practices review from ancient times to contemporary democratic states. The next topic of discussions is a relationship between the general understandings of law as a concept: the place of morality and human rights in law and role

of this understanding in justification of civic disobedience. The author concludes that in contemporary political theory civic disobedience is most important as a means of political justice and acceptance of the pluralism of values in liberal democracy.

Keywords: philosophy of law, civic disobedience, obedience to law, morality of law, human rights, violations of law, political justice.

Įteikta 2006 12 09